

УДК 159.955.4
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-4-6>

РЕФЛЕКСІЯ: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ФУНКЦІЇ, ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА

Обискалов І. С.

*аспірант кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0009-0002-0748-3597
ivanobyskalov@gmail.com*

Ключові слова: процес рефлексії, рефлексивність, досвід, суб'єкт, психологічна структура процесу рефлексії.

У статті представлено еволюційні тенденції розвитку поняття «рефлексія» та широке коло підходів до його визначення. Висвітлено значну кількість напрямів дослідження рефлексії, серед яких – психологічний, педагогічний, філософський, соціологічний та психосоціальний, управлінський та ін. Обґрунтовано наявну у сучасній психологічній науці проблемність дослідження процесу рефлексії, яка полягає у характерній невизначеності поняття «рефлексія», відсутності як загальної психологічної концепції рефлексії, так і загального підходу до її вивчення. Причина цих труднощів зводиться до природи процесу рефлексії, власне, перебіг якого є прихованим від зовнішнього спостерігача, а тому є природною перешкодою для досліджень від третьої особи.

Виокремлено змістове наповнення поняття «рефлексія»: рефлексія є процесом, здійснюється суб'єктом, її предметом є досвід суб'єкта, пізнання досвіду суб'єктом; обґрунтовано дві головні функції процесу рефлексії за В. Федько (контрольна і конструктивна), що дозволило трактувати рефлексію як процес пізнання суб'єктом власного досвіду з метою його перетворення.

Охарактеризовано різницю між поняттями «рефлексія» та «рефлексивність», а також їх співвідношення. Рефлексія розглядається дослідниками як психічний процес, водночас рефлексивність як властивість особистості, що полягає у здатності до рефлексії. Таким чином, рефлексивність забезпечує сам перебіг процесу рефлексії, що дозволяє визначати її як ширше поняття. Відзначено відсутність подібності у підходах до визначення видів рефлексії, що вказує на необхідність розробки узагальнених критеріїв для таксономії процесів рефлексії.

Представлено низку моделей і підходів до визначення психологічної структури процесу рефлексії, серед яких за основу взято еkleктичну модель процесу рефлексії S. Koole et al., яка містить такі компоненти, як: 1) перегляд досвіду; 2) критичний аналіз; 3) рефлексивний результат, який формує новий досвід і тим самим запускає новий рефлексивний цикл.

REFLECTION: CONCEPT, TYPES, FUNCTIONS, PSYCHOLOGICAL STRUCTURE

Obyskalov I. S.

Postgraduate Student at the Department of Psychology

Zaporizhzhia National University

Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine

orcid.org/0009-0002-0748-3597

ivanobyskalov@gmail.com

Key words: *reflection process, reflexivity, experience, subject, psychological structure of the reflection process.*

The article presents evolutionary trends of the “reflection” concept development and a wide range of approaches to its definition. A significant number of research areas on reflection are highlighted, including: psychological, pedagogical, philosophical, sociological and psychosocial, managerial, etc. The problematic nature of the reflection process study in modern psychological science is substantiated, it lies in the specific uncertainty of the “reflection” concept, the lack of both: a general psychological concept of reflection and a general approach to its study. The reason for these difficulties is the nature of the reflection process, the actual duration of which is hidden from an external observer, and therefore is a natural obstacle to third-person research.

The content of the “reflection” concept is distinguished: reflection is a process carried out by the subject, its object is the subjective experience, cognition of experience by the subject; two main functions of the reflection process according to V. Fedko (control and constructive) are substantiated, which allowed to interpret “reflection” as a cognition process by the subject of his own experience with the aim of its transformation.

The difference between the concepts of “reflection” and “reflexivity”, as well as their correlation, is characterized. Reflection is considered by researchers as a mental process, while reflexivity is considered as a personal property that lies in the ability to reflect. Thus, reflexivity provides the very course of the reflection process, which allows it to be defined as a broader concept.

The lack of similarity in the approaches to defining the types of reflection is noted, what indicates the need to develop generalized criteria for the taxonomy of reflection processes.

A number of models and approaches to defining the psychological structure of the reflection process are presented, among which the eclectic model of the reflection process by S. Koole et al., it is taken as a basis, which contains the following components: 1) review of experience; 2) critical analysis; 3) reflective result, which forms a new experience and thereby launches a new reflective cycle.

Постановка проблеми. Поняття «рефлексія» пройшло великий шлях у своєму довершенні та продовжує розвиватись і утверджуватись нині в різних напрямках науки, підходах до розуміння та подальших перспективах розвитку. Перші свідчення про здатність людини до рефлексії містяться у тексті, якому понад чотири тисячі років [34, с. 19], однак перші спроби сформулювати її визначення здійснені тільки у XX столітті. За останні сто років дослідження рефлексії значно прогресувало: від світських бесід у салонах до чи не найголовнішого інструменту у пізнанні самих себе [20, с. 17].

У сучасному науковому дискурсі проблематика рефлексії виходить далеко за межі психо-

логії та досі є актуальною у філософії (К. Kraus, Н. Jacobs, К. Sharp, О. Плющ та ін. [33; 29; 42; 13]). Поширеними є дослідження рефлексії у соціології (Т. Golub, М. Makarovic, І. Burkit, М. Adams, N. Mouzelis, та ін. [28; 22; 19; 37]), педагогіці (D. Boud, R. Keogh та D. Walker та ін. [21]) та менеджменті (D. Schön, А. Wain, та ін. [44]).

Особливо актуальним є вивчення рефлексії у сфері підготовки майбутніх психологів, оскільки свідоме розпізнавання власних емоцій, думок, ставлень та здатність їх відстежувати – одна із найважливіших навичок психотерапевта [43, с. 152], тому теоретичне дослідження і розвиток саморефлексії (англ. «self-reflection») є одним

із пріоритетних напрямів і для психологів-практиків, зокрема це підкреслено в когнітивно-поведінковому напрямі [43, с. 152].

С. Хілько та Л. Носко [31; 5] проводили окремі дослідження рефлексії серед студентів-психологів для аргументації програм розвитку відповідної здатності в процесі підготовки майбутніх спеціалістів, а Н. Шевченко дослідила особливості рефлексивності практикуючих психологів та представила структурну модель їхньої рефлексивності [18, с. 88].

Ще одним важливим напрямом досліджень рефлексії в західній гуманітарній сфері є соціологічні та психосоціологічні праці, які сформувались навколо робіт М. Арчер, Е. Гідденса та П. Бурдье: Т. Golub, М. Makarovic, I. Burkit, D. Farrugia, N. Mouzelis [28; 22; 26; 37]. Теоретичний і емпіричний доробок науковців-соціологів свідчить про значну та навіть вирішальну роль рефлексії у формуванні ідентичності суб'єкта і його спроможності ефективно взаємодіяти з оточуючими суб'єктами задля задоволення власних потреб.

Така кількість і різноманіття напрямів досліджень рефлексії зумовлена її інтегративністю та наявністю на всіх рівнях функціонування психічної реальності [2, с. 93]. Водночас всеохоплююча природа рефлексії створює значні проблеми для визначення її поняття. Р. Павелків наголошує на характерній невизначеності поняття рефлексії [8, с. 166], В. Федько зазначає відсутність не лише загальної психологічної концепції рефлексії, а й єдиного підходу до її вивчення, що позначається на невизначеності її понятійного статусу [16, с. 146]. Відповідно до проаналізованих I. Van Seggelen-Damen et al. робіт рефлексія вважається глибоко індивідуальним і внутрішнім процесом, що подібний до внутрішнього діалогу, який недоступний іншим, у тому числі і досліднику [41, с. 794]. Охарактеризована невизначеність щодо досліджень феномену рефлексії вказує на необхідність вивчення її основних змістових компонентів (поняття, види, функції та психологічна структура).

Мета статті – теоретично проаналізувати та охарактеризувати основні змістові компоненти процесу рефлексії: поняття, види, функції та психологічну структуру.

Результати дослідження. Основи визначення рефлексії почали закладатись ще філософами Давньої Греції. Сократ – найперший з філософів, хто поставив в основу буття людини процеси самопізнання та самоспостереження [6, с. 25], що відображено у «Діалогах» його учня Платона: Сократ визначає мудрість через визнання власного незнання та кордонів знання [11, с. 23–24] та формулює основним своїм життєвим завданням дослідження самого себе [11, с. 295].

У працях Арістотеля, як свідчать дослідження науковців, представлено те, що ми нині пов'язуємо із рефлексивністю (у доробку Арістотеля це здатність об'єкта звернутись до себе у стверджувальному відношенні [39, с. 493]).

Р. Декарт у другій медитації розглядає природу нашого розуму, де, ставлячи під сумнів існування власного тіла і відчуттів, стверджує, що саме існування думок свідчить про існування Я, яке їх мислить [24, с. 9], саме з цих міркувань і виходить відоме Декартове «Cogito ergo sum» [23, с. 73]. Це, своєю чергою, спрямовує нас на умовивід, що процеси рефлексії відіграють найістотнішу роль у формуванні досвіду, Я та свідомості. Т. Мау та В. Пергу, аналізуючи роботи Р. Декарта, знаходять, що «розум сам забезпечує визначеність і робить це через рефлексивний поворот, який відкриває власні основи» [35, с. 12].

Д. Локк один з перших почав розробляти визначення рефлексії. Так, К. Sharp зазначає певні умови, відповідно до яких слід підходити до вивчення теорії Д. Локка: 1) визначення «інтроспекції» як «цілеспрямованого усвідомлення розумом власних ментальних феноменів» для того, щоб розмежувати його із рефлексією [42, с. 26]; 2) за Д. Локком, рефлексія і відчуття – дві форми однієї ментальної здатності, а саме сприйняття [42, с. 34]; 3) рефлексія і свідомість – не тотожні, проте розум не здатен усвідомлювати власних ментальних процесів, він це робить опосередковано, через усвідомлення ідей ментальних процесів, які йому надає рефлексія [42, с. 30]; 4) не всі ментальні операції рефлексуються. На думку К. Sharp, Д. Локк розрізняє ментальні утворення, які потім стають ідеями та «ментальними враженнями» (англ. – «mental impression»). Цей термін був введений К. Sharp для позначення тих ментальних утворень, які не були сприйняті розумом, але породжують ідеї, якщо розум їх прийме [42, с. 40].

У працях Г. Гегеля, за Е. Miller, продемонстрована еволюція визначення рефлексії через критику таких філософів, як Е. Кант, Й. Фіхте та Ф. Шеллінг [36]. Філософія зазначає, що у Г. Гегеля є три різні, проте пов'язані між собою визначення «рефлексії» [36, с. 3]: 1) метод розуміння через «аналіз» (буквально від грецької) – відокремлювати або розбивати щось на складові частини для того, щоб дізнатися що це таке; 2) розщеплення суб'єкта/об'єкта, що призводить до розрізнення суб'єкта/об'єкта або пояснює виникнення та зміну речі; 3) суб'єктивну/об'єктивну різновидність «відображення», яке також можна розглядати як фундаментальну динаміку природи.

Займаючись проблематикою пізнання та пошуку біологічних засад, на яких спирається знання, Ж. Піаже приділив значну увагу процесу

рефлексії. Він надав їй визначення у психологічному аспекті: «... перебудова за допомогою думки, деякої матерії, раніше представлені суб'єкту в грубій або безпосередній формі» [40, с. 320]. Процес такого перебудування Ж. Піаже назвав «рефлексивним абстрагуванням» [40, с. 320]. Рефлексивне абстрагування є не тільки розширенням накопиченого досвіду, а скоріше, «виробництвом нових комбінацій» [40, с. 222]. З цього виходить, що процес рефлексії здатен створювати нові знання, проте на базі вже наявного досвіду особистості.

Розглянемо наявні підходи до вивчення рефлексії. Н. Пеньковська виокремлює три основні аспекти дослідження феномену рефлексії [10, с. 68–69]: 1) інтелектуальний (обґрунтування закономірностей теоретичного мислення); 2) комунікативно-кооперативний (пояснення процесів комунікації та координації, пов'язаних з потребою зрозуміти засади сумісних дій та підґрунтя їх координації); 3) особистісний (становлення самосвідомості особистості у процесі її виховання і самовиховання). Вчена зазначає, що дослідження особистісного аспекту рефлексії акцентують увагу на принципі саморозвитку особистості, відповідно до якого особистісна рефлексія характеризує самоорганізацію і самообілізацію особистості, і водночас характеризує ступінь осмислення особистісних значень, що зумовлює зміни цих значень і призводить до новоутворень особистості [10, с. 70].

У відповідності до теоретичного аналізу А. Четверик-Бурчак та В. Куц нині наявні два полярні погляди серед учених, що досліджують рефлексію: перші відзначають деструктивність рефлексії, що полягає у акцентуації особистості на власних переживаннях, а не на рішучих діях; другі розробляють рефлексію як найважливіший механізм самопізнання, який лежить в основі особистісного розвитку [17, с. 80].

Як зазначає В. Федько, психологічні дослідження рефлексії здійснюються на основі двох позицій: «... як спосіб (механізм) усвідомлення людиною основ і результатів своєї життєдіяльності та як базова властивість суб'єкта, завдяки якій стає можливою регуляція своєї життєдіяльності» [16, с. 145]. Проте, незважаючи на розбіжності в численних дослідженнях, присвячених рефлексії, спільним для них є визнання механізму її дії – принципу зворотного зв'язку [16, с. 146]. У сучасній психологічній науці виокремлюються три провідні напрями у розробці проблеми рефлексії: дослідження рефлексивної самосвідомості людини, праці з творчого мислення та вивчення рефлексії як пізнання людиною явищ чужої свідомості [16, с. 148]. Відповідно до першого напрямку рефлексія розглядається як представленість у свідомості механізмів і форм довільного контролю

над процесами генерації інформації, її розвитку та функціонування [16, с. 149]. У тематиці досліджень творчого мислення відбувається умовне розділення рефлексії на інтелектуальну та особистісну [16, с. 150].

Порівняння концептів рефлексії, проведене I. Van Seggelen-Damen et al., вказує на три підходи до її визначення: 1) включення рефлексії в наявність самосвідомості (наголошення на вивченні структур особистісного знання за допомогою інтроспекції); 2) рефлексія з точки зору само-референції (зосередження уваги на стосунках «Я-інший» і підкреслення оціночного, а не критичного характеру рефлексії); 3) самодослідження («епістемічний» інтерес до себе, що полягає у сумніві щодо припущень, які сприймаються як належне) [41, с. 795].

Ще одна проблема, яка постає у визначенні поняття рефлексії, – це відокремлення понять «рефлексія» та «рефлексивність», які доволі часто вживаються як синонімічні, що значно ускладнює утворення чіткої дефініції цих понять.

Українські дослідники О. Зімовін та Є. Заїка сформулювали проблемність зіставлення понять «рефлексивність» та «рефлексія» [3, с. 3]. Вчені пропонують три такі варіанти співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія» [3, с. 3–4]: 1) рефлексивність і рефлексія – тотожні. Цей підхід до розуміння є історично раннім, коли ще не було сформовано потреби розмежувати між собою вказані поняття; 2) рефлексія є ширшим поняттям від рефлексивності. Рефлексивність виступає модусом рефлексії; 3) рефлексивність є ширшим поняттям від рефлексії і виступає як здатність системи спрямовувати діяльність на саму себе. О. Зімовін та Є. Заїка є прибічниками останнього варіанту, аргументуючи це проведеним аналізом специфічних властивостей рефлексивності та рефлексії [3, с. 6]. Таким чином, якщо розглядати рефлексію як процес, то рефлексивність є здатністю і забезпечує саму можливість перебігу цього процесу, що власне і приводить нас до логічного висновку, що рефлексивність є ширшим поняттям від рефлексії.

Розрізняючи поняття «рефлексія» та «рефлексивність», С. Іллюшенко характеризує останню таким чином: «Рефлексивність мислиться як категорія наукового аналізу, властивість суб'єкта, індивідуальна міра вираженості якого опосередковано враховує процесуальність рефлексії й особливий стан свідомості – рефлексування, більш глибокий рівень рефлексії, який бере участь у привласненні нових знань» [4, с. 34].

Розглянувши наявні у сучасній психологічній науці підходи до вивчення рефлексії, а також зіставлення понять «рефлексивність» та «рефлексія», перейдемо до виокремлення змістового

наповнення та загального трактування поняття «рефлексія».

У сформованій концепції метакогнітивістики рефлексія розглядається як «... процес свідомості, який дозволяє здійснювати перехід на метарівень аналізу особистістю власного суб'єктивного досвіду» [15, с. 82].

Відповідно до концепції рефлексивного навчання на основі досвіду D. Boud, R. Keogh та D. Walker трактують рефлексію таким чином: «Рефлексія – це форма відповіді особи, яка навчається, на досвід» [21, с. 18].

I. Бех зазначає, що у сфері духовного життя особистості рефлексія і інтроспекція є двома рівнями роботи самосвідомості [1, с. 10]. Рефлексія, на відміну від інтроспекції, є високоактивним процесом, який полягає у можливості здійснювати ті чи інші перетворення внутрішнього світу [1, с. 10]. Вчений констатує, що становлення рефлексії зумовлене наявністю активно-проблемної позиції суб'єкта до навколишнього світу [1, с. 11].

Р. Павелків представив комплексний підхід до розкриття феномену рефлексії [7]. Автор надає широке та вичерпне визначення рефлексії: «Рефлексія (від пізньолатинського *reflexio* – звернення назад) означає принципи людського мислення, що спрямовують людину на осмислення й усвідомлення власних форм свідомості з метою предметного розгляду самого знання, критичного аналізу його змісту й методів пізнання, а також аналізу особистістю своєї діяльності з метою глибокого самопізнання, що розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини» [7, с. 85]. Аналізуючи процеси пізнання, вчений стверджує, що індивідуальне пізнання передбачає наявність рефлексії, за рахунок якої стає можливим вихід за межі наявної системи знань та створення нового знання [7, с. 87].

У психологічному словнику-довіднику Ю. Приходько та В. Юрченко представлено таке визначення: «Рефлексія – це процес самопізнання суб'єктом власних психічних станів та дій. Стосується як сфери актуальних досягнень, так і можливостей розвитку здібностей. Рефлексивність особистості виявляється в її здатності критично оцінювати свої дії та змінювати відповідно до цього мислення і діяльність» [14, с. 156].

Наведені визначення рефлексії дають можливість виокремити основні змістові характеристики цього поняття: рефлексія – це процес; рефлексія здійснюється суб'єктом; предметом рефлексії є досвід суб'єкта; пізнання досвіду суб'єктом. За допомогою виділених компонентів можемо сформулювати загальне трактування поняття «рефлексія» таким чином: *рефлексія – це процес пізнання суб'єктом власного досвіду.*

Проте сформульоване трактування є неповним, оскільки ігнорує проактивну позицію суб'єкта

в представлених вище визначеннях поняття «рефлексія». Для уточнення та доповнення трактування рефлексії розглянемо дослідження видів та функцій рефлексії.

Аналізуючи етапи становлення самосвідомості за Г. Гегелем, Н. Пенковська співвідносить їх із формами рефлексії [10, с. 71]: 1) покладальна рефлексія здійснює первинне розрізнення самості суб'єкта від способу його життєдіяльності; 2) порівняльна рефлексія дає змогу людині порівнювати себе з іншими та знаходити своє місце серед них; 3) визначальна рефлексія дає змогу індивіду відрізнити свій спосіб життя від способу життя інших.

Р. Павелків виділяє три основні види рефлексії (соціально-перцептивну, комунікативну, соціально-психологічну) [7, с. 88–89] та визначає види рефлексії, значущі для досліджень особистісної рефлексії (ситуативний, ретроспективний, перспективний) [7, с. 91–92].

А. Gillespie, аналізуючи соціокультурні теорії виникнення саморефлексії, розмежовує два її процеси. Так, учений розглядає теорію конфліктів, згідно з якою саморефлексія виникає через соціальну боротьбу [27, с. 247]; теорію розриву, відповідно до якої саморефлексія виникає внаслідок перешкоджання дії або людина постає перед певним рішенням [27, с. 245]; теорію дзеркал, в контексті якої саморефлексія – це «відображення» уявлень, знань про себе з перспективи іншої людини [27, с. 246]; теорію інтерналізації, згідно з нею саморефлексія виникає через поступове переймання погляду інших на себе як власного [27, с. 249]. Протиставляючи цим теорію теорію Дж. Міда про соціальну дію, А. Gillespie вказує на одночасність і єдність одразу двох процесів саморефлексії: 1) дистанціювання від себе (рух від позиції того, хто здійснює дію до позиції спостерігача [27, с. 253]; 2) ідентифікація з іншими (рух від позиції спостерігача до позиції того, хто діє) [27, с. 254].

У доробку Е. Гуссерля зустрічаємо вичерпну характеристику перебігу процесу рефлексії. За результатами вивчення його праць Н. Jacobs ми можемо визначити такі психологічні характеристики рефлексії відповідно до поглядів Е. Гуссерля:

– є два типи рефлексії: дорефлексивне усвідомлення [29, с. 262–263] (як я переживаю щось) та справжня рефлексія [29, с. 267] (вихід за межі актуальної ситуації та усвідомлення декількох сенсів стосовно об'єкта);

– функція цих процесів полягає у визначенні того, як ми сприймаємо щось та подальшому перегляді способів сприймати, що в принципі вказує на регулювання орієнтації особистості у світі через свій досвід [29, с. 261];

– рефлексія не є завершеним у часі процесом, а є циклом, який відбувається постійно і, переходячи від одного типу рефлексії до іншого, ми

здобуємо нові, уточнені сенси через збільшення власного досвіду [29, с. 267].

З представлених теоретичних думок учених щодо видів рефлексії чітко відслідковується відсутність підходів чи критеріїв класифікації видів рефлексії. Тому продовжимо аналіз функцій процесів рефлексії для доповнення трактування поняття «рефлексія».

D. Jardine, розбираючи поняття «рефлексивна абстракція» відповідно до поглядів Ж. Піаже, стверджує, що воно забезпечує не тільки усвідомлення того, що раніше було невідомим, але й передбачає вихід на новий, «вищий рівень» розвитку. Таким чином, рефлексивне абстрагування дозволяє не тільки знайти нові способи розуміння світу суб'єктом, а й перебудувати саме розуміння [30, с. 13].

Серед сучасних українських робіт доволі поширене дослідження рефлексії у контексті регуляторної сфери особистості. Так, у проведеному О. Мирошник емпіричному дослідженні вказується, що серед усіх компонентів саморегуляції найбільша роль належить саме процесам особистісної рефлексії, які залучені не тільки до планування і програмування майбутньої поведінки, але й до «роботи контролю, оцінки та корегування результатів активності» [38, с. 243]. На думку А. Четверик-Бурчак та В. Куц, системна рефлексія як стійка особистісна властивість може вважатись потенційною детермінантою досягнення оптимального функціонування [17, с. 79].

Р. Павелків характеризує такі функції рефлексії [8, с. 167]: рефлексія дозволяє людині вийти за межі власних природних потягів; за допомогою рефлексії людина може критично ставитися до себе та своєї діяльності. Це своєю чергою уможливує засвоєння нових знань та оволодіння новими видами діяльності [8, с. 167].

Згідно з науковим доробком О. Савченко, упродовж життєдіяльності особистості різні форми рефлексії здійснюють три функції: 1) відображувальну; 2) регуляторну; 3) перетворювальну [4, с. 38].

Р. Павелків аргументує визначальну роль рефлексії у саморегуляції поведінки особистості, оскільки рефлексія здатна не тільки відображувати власні об'єкти, але й впливати на них, змінювати їхні властивості [9, с. 7]. На думку дослідника, це стає можливим за рахунок поєднання в індивіді функцій суб'єкта й об'єкта [9, с. 7].

Рефлексія забезпечує усвідомлення компонентів саморегуляції та самоорганізації навчальної діяльності [12, с. 71], а продуктом рефлексії є пошук і створення нових смислів і цінностей [12, с. 70].

За І. Бехом, особистісна рефлексія реалізує такі функції, як [1, с. 11–13]: породжувальна функція (спрямована на формування духовного «Я»); акмецентрована функція (визначає нескінченність духов-

ного поступу особистості); самоутверджувальна функція (зумовлена викликами людського оточення); самозахисна функція (збереження суб'єктом власного «Я»); функція самоцінності (провідний оптимізуючий фактор життя особистості); консолідувальна функція (об'єднання всіх складників «Я» в єдину гармонію); функція душевного умиротворення (сигнал про внутрішні процеси емоційної рівноваги-нерівноваги у житті особистості).

G. Dimaggio et al. [32] провели аналіз зв'язку само-рефлексії та розуміння інших (англ. «mindreading»). Вчені пропонують низку робіт і доказів, які свідчать про те, що здатність відстежувати і розуміти власні думки і почуття сприяє кращому розумінню думок і почуттів інших людей [32, с. 779–780].

На нашу думку, всі вище зазначені функції рефлексії можуть бути об'єднані у дві великі групи, які чітко сформульовані В. Федько як головні функції рефлексії [16, с. 152]:

- контрольна функція, що спрямована на усвідомлення базової предметної моделі та її внутрішніх підстав для організації дії відповідно до прийнятих еталонів чи ухвалених рішень;

- конструктивна функція, що спрямована на перебудову базового еталону (моделі) дії як неефективної у цих умовах чи на перебудову відносин і смислів як неадекватних ситуації, що склалася.

У зв'язку з описаним трактуванням поняття «рефлексія» ці функції розкриваються як усвідомлення, розпізнавання, деталізація досвіду (контрольна функція) та моделювання, прогнозування майбутнього досвіду (конструктивна функція). На наш погляд, конструктивна функція, визначена В. Федько, відображає проактивний складник процесу рефлексії, що дає можливість повністю сформулювати трактування поняття «рефлексія» як *процес пізнання суб'єктом власного досвіду з метою його перетворення*.

Дослідивши поняття рефлексії і представивши його трактування, перейдемо до аналізу психологічної структури процесу рефлексії.

Серед множини доступних нам джерел дослідження психологічної структури процесу рефлексії загалом представлено і детально розроблено у педагогічному напрямі, а саме рефлексивного навчання на основі досвіду.

Рефлексивне коло G. Gibbs представляє рефлексію як циклічний процес, в якому результат попередньої рефлексії формує наступну дію [44, с. 663]. Рефлексивне коло включає такі елементи [44, с. 663]: 1) опис: учень пригадує події; 2) почуття: учень визначає реакцію на події; 3) оцінка: учень зауважує позитивні і негативні аспекти досвіду; 4) аналіз: учень порівнює особисту взаємодію з опублікованими дослідженнями та літературою; 5) висновок: учень узагальнює відповіді на подію, що було вивчено та яка реак-

ція чи відповідь була б найкращою у майбутньому; б) план дій: у випадку повторення ситуації, як би учені відреагував.

Розробляючи практику використання рефлексії у професійних ситуаціях, Д. Шен розмежував процес рефлексії на два типи: рефлексія в дії і рефлексія над дією [44, с. 664]. Так, рефлексія в дії (безпосередньо під час розгортання події) містить такі елементи, як: власне досвід; розмірковування про досвід протягом перебігу події; рішення як діяти; негайна дія [44, с. 664]. Рефлексія над дією (після події) включає такі елементи: розмірковування над тим, що відбулось; розмірковування над тим, що можна було б зробити інакше, якщо це відбулося б знову; здобута нова інформація та/або теоретичні перспективи з вивченого [44, с. 664].

Відповідно до концепції навчання на основі досвіду D. Kolb процес рефлексії також має циклічну природу, який містить такі етапи, як: 1) конкретний досвід; 2) рефлексивний огляд; 3) абстрактна концептуалізація (спроба визначення та інтерпретації досвіду); 4) активне експериментування (спроба використання вивченого з досвіду) [44, с. 664].

Модель рефлексивного процесу у контексті, запропонована D. Boud, R. Keogh та D. Walker, містить три основні стадії-компоненти: 1) досвід (переживання), який включає поведінку, ідеї і почуття; 2) рефлексивні процеси (повернення до досвіду: утилізація позитивних почуттів та вилучення деструктивних почуттів; переоцінка досвіду); 3) результати (перспективи нового досвіду, зміни в поведінці, готовність до використання результатів рефлексивних процесів та прагнення діяти) [21, с. 36]. Автори наголошують, що другий етап рефлексивних процесів не обов'язково переходить до етапу результатів, натомість може повертати до етапу досвіду, аби відтворювати його і відстежувати, що саме відбувалось та що відчувала особа, яка рефлексувала [21, с. 27].

На основі вивчення теорій та моделей рефлексії представлених вище авторів S. Koole et al. пропонують еkleктичну модель спільних елементів, що описують процес рефлексії [25, с. 4]. Відповідно до цієї моделі рефлексія є циклічним процесом, який виникає з досвіду та описує майбутню поведінку [25, с. 4]. Ця модель складається з трьох

фаз, кожна з яких містить у собі по два елементи [25, с. 4]: 1) перегляд досвіду: містить опис досвіду загалом та усвідомлення суттєвих аспектів на основі врахування особистих думок, почуттів та важливих контекстуальних факторів; 2) критичний аналіз: включає «рефлексивний запит» та «пошук відповідей» в умовах наявної ситуації; 3) рефлексивний результат: містить нові перспективи та рефлексивну поведінку (поведінка, яка утворилась внаслідок процесу рефлексії). Ця поведінка формує новий досвід і тим самим запускає нове коло рефлексії.

На нашу думку, еkleктична модель процесу рефлексії, яка описана S. Koole et al., містить змістові компоненти процесу рефлексії, а тому може розглядатись як психологічна структура процесу рефлексії.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз процесу рефлексії дозволив охарактеризувати його основні змістові компоненти: поняття, види, функції та психологічну структуру.

Виокремлені змістові компоненти поняття «рефлексія» на основі визначень різних дослідників (рефлексія – це процес; рефлексія здійснюється суб'єктом; предметом рефлексії є досвід суб'єкта; пізнання досвіду суб'єктом) та взяті за основу головні функції рефлексії (контрольна і конструктивна), визначені В. Федько, дали можливість трактувати рефлексію як процес пізнання суб'єктом власного досвіду з метою його перетворення.

Результати дослідження видів рефлексії вказали на широке коло підходів до їх визначення і відсутність спільних ознак у цих підходах для формулювання критеріїв таксономії процесів рефлексії.

Еkleктична модель процесу рефлексії, розроблена S. Koole et al., відображає сутність моделей і психологічних структур процесу рефлексії інших дослідників та містить у собі такі компоненти: 1) перегляд досвіду; 2) критичний аналіз; 3) рефлексивний результат, який формує новий досвід і тим самим запускає новий рефлексивний цикл.

Перспективи подальших досліджень полягають у узагальненні поняття «рефлексія» та розробці його концептуальних положень як на міждисциплінарному рівні, так і в межах конкретної дисципліни, зокрема психології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Рефлексія у духовному «Я» особистості. *Рідна школа*. 2011. № 8–9. С. 9–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsh_2011_8-9_5
2. Заїка Є., Зімовін О. Рефлексивність особистості як предмет психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2014. № 2. С. 90–97.
3. Зімовін О., Заїка Є. Рефлексивність та рефлексія: співвідношення понять. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2014. № 47. С. 65–71.
4. Іллющенко С. Ю. Психологічний зміст феномена рефлексії як властивості, процесу, стану. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 4(57). С. 32–43. URL: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-57-4-32-43> (дата звернення: 27.09.2023).

5. Носко Л. А. Емпіричне дослідження рефлексивності студентів-психологів. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. 7, № 42. С. 156–164.
6. Основи філософії : навчальний посібник / Л. О. Сандюк та ін. ; ред. М.Ф. Шмиголь. Київ : Центр учб. літ., 2021. 412 с.
7. Павелків Р. В. Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*. 2019. № 8(37). С. 84–98. URL: [https://doi.org/10.32405/2522-9931-8\(37\)-84-98](https://doi.org/10.32405/2522-9931-8(37)-84-98) (дата звернення: 15.05.2023).
8. Павелків Р. Науково-психологічні підходи до розуміння феномену рефлексії. *Психологія: реальність і перспективи*. 2021. № 16. С. 166–172. URL: <https://doi.org/10.35619/praprv.v1i16.224> (дата звернення: 27.09.2023).
9. Павелків Р. Рефлексія як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості. *Психологія: реальність і перспективи*. 2018. № 11. С. 5–10. URL: <https://doi.org/10.35619/praprv.vi12.1> (дата звернення: 27.09.2023).
10. Пеньковська Н. Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу. *Психологія і суспільство*. 2000. № 2. С. 66–73. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29402/1/Пеньковська.pdf>
11. Платон. Діалоги / пер. з давньогр. Й. Кобів та ін. 2-ге вид. Київ : Основи, 1999. 395 с.
12. Плачинда Т. С. Професійна рефлексія як умова становлення майбутнього фахівця. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2015. № 45. С. 68–72. URL: <https://doi.org/10.31812/educdim.v45i0.2584> (дата звернення: 27.09.2023).
13. Плющ О. Методологія пізнання у постінформаційних суспільствах. *Scientific notes of the University "KROK"*. 2023. № 1(69). С. 188–196. URL: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-69-188-196> (дата звернення: 27.09.2023).
14. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник : навчальний посібник. 4-те вид. Київ : «Каравела», 2020. 418 с.
15. Савченко О. Свідомість і рефлексія в базисі психологічного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3–4(73–74). С. 67–89.
16. Федько В. Рефлексія: осмислення понятійного статусу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2022. Т. 1, № 1(57). С. 144–158. URL: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-57-1-1-144-158> (дата звернення: 27.09.2023).
17. Четверик-Бурчак А. Г., Куц В. Є. Системна рефлексія як предиктор оптимального функціонування юнаків. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Психологія»*. 2016. № 22. С. 79–89. URL: <https://doi.org/10.15421/101610> (дата звернення: 27.09.2023).
18. Шевченко Н.Ф. Рефлексивність як чинник розвитку особистості психолога-консультанта. *Журнал сучасної психології*. 2022. № 4. С. 85–92. URL: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4-10> (дата звернення: 15.05.2023).
19. Adams M. Reflexive self or reflexivity. *Encyclopedia of identity*. 2010. P. 626–629. URL: <https://doi.org/10.4135/9781412979306.n201> (дата звернення: 07.05.2023).
20. Bartlett S. J. The role of reflexivity in understanding human understanding. *Reflexivity: a source-book in self-reference* : monography. Amsterdam, 1992. P. 3–18.
21. Boud D., Keogh R., Walker D. Reflection: turning experience into learning. Taylor & Francis Group, 2013. 170 p. URL: https://craftingjustice.files.wordpress.com/2017/04/david-boud-rosemary-keogh-david-walker-reflection_turning-experience-into-learning-routledge-1985-pp-1-165.pdf
22. Burkitt I. Emotional reflexivity: feeling, emotion and imagination in reflexive dialogues. *Sociology*. 2012. Vol. 46, No. 3. P. 458–472. URL: <https://doi.org/10.1177/0038038511422587> (дата звернення: 21.03.2023).
23. Descartes R. A discourse on the method of correctly conducting one's reason and seeking truth in the sciences : monography / trans. by I. Maclean. Oxford : Oxford University Press, 2006.
24. Descartes R. Meditations on first philosophy. *The philosophical works of Descartes*. 1911.
25. Factors confounding the assessment of reflection: a critical review / S. Koole et al. *BMC medical education*. 2011. Vol. 11, No. 1. P. 1–9. URL: <https://doi.org/10.1186/1472-6920-11-104> (дата звернення: 27.09.2023).
26. Farrugia D. The reflexive subject: towards a theory of reflexivity as practical intelligibility. *Current sociology*. 2013. Vol. 61, No. 3. P. 283–300. URL: <https://doi.org/10.1177/0011392113478713> (дата звернення: 21.03.2023).
27. Gillespie A. Distinguishing two processes of self-reflection. *The Cambridge handbook of sociocultural psychology*. P. 245–259. URL: <https://doi.org/10.1017/9781316662229.014> (дата звернення: 27.09.2023).
28. Golob T., Makarovič M. Reflexivity and structural positions: the effects of generation, gender and education. *Social sciences*. 2019. Vol. 8, No. 9. P. 248. URL: <https://doi.org/10.3390/socsci8090248> (дата звернення: 08.05.2023).

29. Jacobs H. Husserl on reason, reflection, and attention. *Research in phenomenology*. 2016. Vol. 46, No. 2. P. 257–276. URL: <https://doi.org/10.1163/15691640-12341338> (дата звернення: 21.03.2023).
30. Jardine D.W. Reflection and self-understanding in piagetian theory: a phenomenological critique. *The journal of educational thought (JET)*. 1987. Vol. 21, No. 1. P. 10–19.
31. Khilko S. The impact of future psychologists' reflexivity on the formation of their ambiguity tolerance. *Bulletin of postgraduate education. Series «Social and behavioural sciences»*. 2020. No. 39. P. 97–119. URL: <https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-97-119> (дата звернення: 08.05.2023).
32. Know yourself and you shall know the other... to a certain extent: multiple paths of influence of self-reflection on mindreading / G. Dimaggio et al. *Consciousness and cognition*. 2008. Vol. 17, No. 3. P. 778–789. URL: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2008.02.005> (дата звернення: 08.05.2023).
33. Kraus K. T. The form of reflexivity and the expression “I think”. *Kant on Self-Knowledge and Self-Formation*. 2020. P. 83–129. URL: <https://doi.org/10.1017/9781108874304.005> (дата звернення: 21.03.2023).
34. Liakh V. V., Lukashenko M.V. Philosophical analysis of a person's self-reflection in the context of internal dialogue (based on “the dispute of a man with his ba”). *Anthropological measurements of philosophical research*. 2020. No. 17. P. 18–27. URL: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i17.206671> (дата звернення: 21.03.2023).
35. May T., Perry B. Thought and knowledge in the history of ideas. *Reflexivity: the essential guide*. 1 Oliver's Yard, 55 City Road London EC1Y 1SP, 2017. P. 9–30. URL: <https://doi.org/10.4135/9781473983052.n2> (дата звернення: 21.03.2023).
36. Miller E. P. Hegel on reflection and reflective judgement. *Hegel bulletin*. 2019. P. 1–26. URL: <https://doi.org/10.1017/hgl.2018.34> (дата звернення: 21.03.2023).
37. Mouzelis N. Habitus and reflexivity: restructuring bourdieu's theory of practice. *Sociological research online*. 2008. Vol. 12, No. 6. P. 123–128. URL: <https://doi.org/10.5153/sro.1449> (дата звернення: 21.03.2023).
38. Myroshnyk O. Reflectiveness and regulatory potential of personality. *Psychology and personality*. 2020. № 2. P. 234–246. URL: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2020.2.211925> (дата звернення: 21.03.2023).
39. Oehler K. Aristotle on self-knowledge. *Proceedings of the American philosophical society*. 1974. Vol. 118, No. 6. P. 493–506. URL: <http://www.jstor.org/stable/986399> (дата звернення: 30.09.2012).
40. Piaget J. Biology and knowledge: an essay on the relations between organic regulations and cognitive processes. Chicago : University of Chicago Press, 1971. 384 p.
41. Reflection: A Socratic approach / I.C.M. Van Seggelen-Damen et al. *Theory & Psychology*. 2017. Vol. 27, No. 6. P. 793–814. URL: <https://doi.org/10.1177/0959354317736388> (дата звернення: 27.09.2023).
42. Scharp K. Locke's theory of reflection. *British journal for the history of Philosophy*. 2008. Vol. 16, No. 1. P. 25–63. URL: <https://doi.org/10.1080/09608780701789285> (дата звернення: 21.03.2023).
43. The importance of self-experience and self-reflection in training of cognitive behavioral therapy. / J. Prasko et al. *Neuro endocrinol lett*. 2022. Vol. 44, No. 3. P. 152–163.
44. Wain A. Learning through reflection. *British Journal of midwifery*. 2017. Vol. 25, No. 10. P. 662–666. URL: <https://doi.org/10.12968/bjom.2017.25.10.662> (дата звернення: 27.09.2023).

REFERENCES

1. Bekh, I. (2011). Refleksiiia u dukhovnomu «Ya» osobystosti [Reflection in the spiritual self of the individual]. *Ridna shkola*, 8–9, 9–14. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsh_2011_8-9_5 [in Ukrainian].
2. Zaika, Ye., & Zimovin, O. (2014). Refleksyvnist osobystosti yak predmet psykholohichnoho piznannia [Personality reflexivity as a subject of psychological cognition]. *Psykhologhiia i suspilstvo*, (2), 90–97 [in Ukrainian].
3. Zimovin, O., & Zaika, Ye. (2014). Refleksyvnist ta refleksiiia: Spivvidnoshennia poniat [Reflexivity and reflection: correlation of concepts]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody. Psykhologhiia*, (47), 65–71 [in Ukrainian].
4. Illiushchenko, S. Y. (2020). Psykhologichnyi zmist fenomena refleksii yak vlastyvoli, protsesu, stanu [The psychological content of the phenomenon of reflection as a property, process, state]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 4(57), 32–43. DOI: <http://dx.doi.org/10.33099/2617-6858-2020-57-4-32-43> [in Ukrainian].
5. Nosko, L. A. (2016). Empirychne doslidzhennia refleksyvnosti studentiv-psykhologiv [An empirical study of psychology students' reflexivity]. *Aktualni problemy psykholohii*, 7(42), 156–164 [in Ukrainian].
6. Sandiuk, L. O., Symonenko, S.P., Sulym, O.V., Shmyhol, M.F., Shchubelka, N.V., & Yushkevych, Yu. S. (2021). *Osnovy filosofii: navchalnyi posibnyk* [Fundamentals of philosophy: a textbook] / M.F. Shmyhol (Red.). Kyiv : Tsentр uchbovoi literatury [in Ukrainian].

7. Pavelkiv, R. V. (2019). Refleksiiia yak mekhanizm formuvannia indyvidualnoi svidomosti ta diialnosti osobystosti [Reflection as a mechanism for the formation of individual consciousness and activity]. *Visnyk pisladyplomnoi osvity. Seriya «Sotsialni ta povedinkovi nauky»*, 8 (37), 84–98. DOI: [https://doi.org/10.32405/2522-9931-8\(37\)-84-98](https://doi.org/10.32405/2522-9931-8(37)-84-98) [in Ukrainian].
8. Pavelkiv, R. (2021). Naukovo-psykholohichni pidkhody do rozuminnia fenomenu refleksii [Scientific and psychological approaches to understanding the phenomenon of reflection]. *Psykhohihiia: Realnist i perspektyvy*, 16, 166–172. DOI: <https://doi.org/10.35619/praprv.v1i16.224> [in Ukrainian].
9. Pavelkiv, R. (2018). Refleksiiia yak psykholohichni mekhanizm moralnoi samorehuliatcii povedinky osobystosti [Reflection as a Psychological Mechanism of Moral Self-Regulation of Personal Behavior]. *Psykhohihiia: Realnist i perspektyvy*, 11, 5–10. DOI: https://doi.org/10.35619/prap_rv.vi12.1 [in Ukrainian].
10. Penkovska, N. (2000). Refleksiiia yak ob'ekt psykholohichnoho analizu [Reflection as an object of psychological analysis]. *Psykhohihiia i suspilstvo*, (2), 66–73. Retrieved from: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/29402/1/Пеньковська.pdf> [in Ukrainian].
11. Platon. Dialohy [Plato. Dialogues] / Y. Kobiv, U. Holovach, Dz. Koval, T. Luchuk & Yu. Mushak, Per.; 2-he vyd. 1999. Kyiv: Osnovy.
12. Plachynda, T. S. (2015). Profesiina refleksiiia yak umova stanovlennia maibutnoho fakhivtsia [Professional reflection as a condition for the formation of a future specialist]. *Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly*, 45, 68–72. DOI: <https://doi.org/10.31812/educdim.v45i0.2584> [in Ukrainian].
13. Pliushch, O. (2023). Metodolohiia piznannia u postinformatsiinykh suspilstvakh [Methodology of cognition in post-information societies]. *Scientific Notes of the University "KROK"*, 1(69), 188–196. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-69-188-196> [in Ukrainian].
14. Prykhodko, Yu. O., & Yurchenko, V. I. (2020). *Psykhohohichni slovnyk-dovidnyk* [Psychological dictionary-reference book]. 4-te vyd. Kyiv: «Karavela» [in Ukrainian].
15. Savchenko, O. (2018). Svidomist i refleksiiia v bazysi psykholohichnoho teoretyzuvannia [Consciousness and reflection in the basis of psychological theorizing]. *Psykhohihiia i suspilstvo*, 3–4 (73–74), 67–89 [in Ukrainian].
16. Fedko, V. (2022). Refleksiiia: Osmyslennia poniatiinoho statusu [Reflection: understanding the conceptual status]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii*, 1(57), 144–158. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2022-57-1-1-144-158> [in Ukrainian].
17. Chetveryk-Burchak, A. H., & Kuts, V. Y. (2016). Systemna refleksiiia yak predyktor optimalnoho funktsionuvannia yunakiv [Systemic reflection as a predictor of optimal functioning youth]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya psykholohiia*, 22, 79–89. DOI: <https://doi.org/10.15421/101610> [in Ukrainian].
18. Shevchenko, N. F. (2022). Refleksyvnist yak chynnyk rozvytku osobystosti psykholoha-konsultanta [Reflexivity as a factor of personality development of a counseling psychologist]. *Zhurnal suchasnoi psykholohii*, 4, 85–92. DOI: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4-10> [in Ukrainian].
19. Adams, M. (2010). Reflexive self or reflexivity. *Encyclopedia of identity*, 626–629. Sage. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781412979306.n201>
20. Bartlett, S. J. (1992). The role of reflexivity in understanding human understanding. *Reflexivity: A sourcebook in self-reference*, 3–18. Amsterdam : North-Holland.
21. Boud, D., Keogh, R., & Walker, D. (2013). *Reflection: Turning experience into learning*. Taylor & Francis Group. Retrieved from: https://craftingjustice.files.wordpress.com/2017/04/david-boud-rosemary-keogh-david-walker-reflection_turning-experience-into-learning-routledge-1985-pp-1-165.pdf
22. Burkitt, I. (2012). Emotional reflexivity: Feeling, emotion and imagination in reflexive dialogues. *Sociology*, 46(3), 458–472. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038511422587>
23. Descartes, R. (2006). A discourse on the method of correctly conducting one's reason and seeking truth in the sciences : monography / trans. by I. Maclean. Oxford : Oxford University Press.
24. Descartes, R. (1911). Meditations on first philosophy. *The philosophical works of Descartes*.
25. Koole, S., Dornan, T., Aper, L., Scherpbier, A., Valcke, M., Cohen-Schotanus, J., & Derese, A. (2011). Factors confounding the assessment of reflection: A critical review. *BMC Medical Education*, 11(1), 1–9. DOI: <https://doi.org/10.1186/1472-6920-11-104>.
26. Farrugia, D. (2013). The reflexive subject: Towards a theory of reflexivity as practical intelligibility. *Current Sociology*, 61(3), 283–300. DOI: <https://doi.org/10.1177/0011392113478713>
27. Gillespie, A. (2018). Distinguishing two processes of self-reflection. *The Cambridge handbook of sociocultural psychology*, 245–259. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316662229.014>
28. Golob, T., & Makarovič, M. (2019). Reflexivity and structural positions: The effects of generation, gender and education. *Social Sciences*, 9(248), 1–23. DOI: <https://doi.org/10.3390/socsci8090248>

29. Jacobs, H. (2016). Husserl on reason, reflection, and attention. *Research in Phenomenology*, 46(2), 257–276. DOI: <https://doi.org/10.1163/15691640-12341338>
30. Jardine, D.W. (1987). Reflection and self-understanding in piagetian theory: A phenomenological critique. *The Journal of Educational Thought (JET)*, Vol. 21, No. 1, 10–19.
31. Khilko, S. (2020). The impact of future psychologists' reflexivity on the formation of their ambiguity tolerance. *Bulletin of Postgraduate Education. Series «Social and Behavioural Sciences»*, 39, 97–119. DOI: <https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-97-119> [in Ukrainian].
32. Dimaggio, G., Lysaker, P.H., Carcione, A., Nicolò, G., & Semerari, A. (2008). Know yourself and you shall know the other... to a certain extent: Multiple paths of influence of self-reflection on mindreading. *Consciousness and Cognition*, 17(3), 778–789. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.concog.2008.02.005>.
33. Kraus, K. T. (2020). The form of reflexivity and the expression “I think”. U *Kant on Self-Knowledge and Self-Formation*, 83–129. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108874304.005>
34. Liakh, V. V., Lukashenko, M.V. (2020). Philosophical analysis of a person's self-reflection in the context of internal dialogue (based on “the dispute of a man with his ba”). *Anthropological measurements of philosophical research*. No. 17. P. 18–27. DOI: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i17.206671>
35. May, T., & Perry, B. (2017). Thought and knowledge in the history of ideas. U *Reflexivity: The essential guide*, 9–30. Oliver's Yard, 55 City Road London EC1Y 1SP: SAGE Publications Ltd. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781473983052.n2>
36. Miller, E. P. (2019). Hegel on reflection and reflective judgement. *Hegel Bulletin*, 1–26. DOI: <https://doi.org/10.1017/hgl.2018.34>
37. Mouzelis, N. (2008). Habitus and reflexivity: Restructuring bourdieu's theory of practice. *Sociological Research Online*, 12(6), 123–128. DOI: <https://doi.org/10.5153/sro.1449>
38. Myroshnyk, O. (2020). Reflectiveness and regulatory potential of personality. *Psychology and Personality*, (2), 234–246. DOI: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2020.2.211925> [in Ukrainian].
39. Oehler, K. (1974). Aristotle on self-knowledge. *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 118, No. 6, 493–506. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/986399>
40. Piaget, J. (1971). *Biology and knowledge: An essay on the relations between organic regulations and cognitive processes*. Chicago: University of Chicago Press.
41. Van Seggelen-Damen, I. C. M., Van Hezewijk, R., Helsdingen, A. S., & Wopereis, I. G. J. H. (2017). Reflection: A Socratic approach. *Theory & Psychology*, 27(6), 793–814. DOI: <https://doi.org/10.1177/0959354317736388>
42. Scharp, K. (2008). Locke's theory of reflection. *British Journal for the History of Philosophy*, 16(1), 25–63. DOI: <https://doi.org/10.1080/09608780701789285>
43. Prasko, J., Ociskova, M., Abeltina, M., Krone, I., Kantor, K., Vanek, J., ... Bite, I. (2022). The importance of self-experience and self-reflection in training of cognitive behavioral therapy. *Neuro Endocrinol Lett*, 44(3), 152–163.
44. Wain, A. (2017). Learning through reflection. *British Journal of Midwifery*, 25(10), 662–666. DOI: <https://doi.org/10.12968/bjom.2017.25.10.662>.